

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De engel van de vooruitgang

van der Veen, R.

Publication date

2011

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van der Veen, R. (2011). *De engel van de vooruitgang*. (Oratiereeks; No. 380). Vossiuspers UvA.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Roel van der Veen

De engel van
de vooruitgang

Faculteit der Geesteswetenschappen

De engel van de vooruitgang

De engel van de vooruitgang

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar Geschiedenis en theorie van de
internationale betrekkingen
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 15 oktober 2010

door

Roel van der Veen

 VOSSIUSPERS UVA

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Dit is oratie 380, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 665 0
e-ISBN 978 90 4851 413 7

© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2011

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

*Mevrouw de Rector Magnificus,
Mevrouw de Decaan,
Geachte leden van het Curatorium,
Geachte leden van het Bestuur van het Nederlands Genootschap voor
Internationale Zaken,
Zeer gewaardeerde toehoorders,*

Ik heb de bijzondere eer mij op deze leerstoel de opvolger te mogen noemen van Bart Tromp, die op 20 juni 2007 onverwacht overleed. In 2005-2006 was ik zijn buurman op het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'. We gingen soms samen lunchen. Barts scherpe geest en zacht-aardige persoonlijkheid hebben een diepe indruk op velen gemaakt, ook op mij. De plek die hij openliet, kan ik niet invullen, dat moet ik ook niet willen. Wel besef ik terdege dat ik ook in dit opzicht een bijzondere leerstoel zal bekleden. Ik heet de familie van Bart van harte welkom.

Deze bijzondere leerstoel Geschiedenis en theorie van de internationale betrekkingen is ingesteld door het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken, het NGIZ. Bij de gesprekken die ik gevoerd heb met de vertegenwoordigers van het NGIZ en de Universiteit van Amsterdam en die tot de aanstelling hebben geleid, is benadrukt dat men graag zou zien dat ik aandacht zou besteden aan wat men de niet-traditionele regio's van het vakgebied zou kunnen noemen, namelijk de positie en rol van de niet-westerse gebieden, met name Azië en Afrika, in de internationale betrekkingen. Ik doe niets liever.

Afrika en Azië: een opmerkelijk onderscheid

Om dat te tonen, zal ik u eerst in gedachten kort meenemen naar Ghana, naar de eerste minuten van de zesde maart van 1957. Daar, in de hoofdstad Accra, in de koelte van de middernacht, hield de eerste minister Kwame Nkrumah op het grote plein aan de oceaan zijn toespraak ter gelegenheid van de onafhankelijkheid van wat tot dan toe de Britse kolonie Goudkust heette. '*Ghana, our beloved country, is forever free!*', sprak Nkrumah, en de menigte juichte. De Union Jack werd gestreken en een nieuwe vlag ging ten top: horizontaal rood-geel-groen gestreept, met in het midden een zwarte ster. De Goudkustkolonie

was niet meer. Na Liberia en Ethiopië, die geen deel van het Europees koloniaal stelsel hadden uitgemaakt, was Ghana het eerste land van 'zwart' Afrika dat het kolonialisme van zich afschudde. De verwachtingen waren hooggespannen, zeker in Afrika.

We zijn intussen ruim een halve eeuw verder. Veel Afrikaanse landen werden in 1960 onafhankelijk en vierden dus dit jaar hun vijftigste verjaardag. Nigeria, veruit het volkrijkste land van Afrika, deed dat op 1 oktober 2010. In de week daaraan voorafgaand vond in de nieuwe Nigeriaanse hoofdstad Abuja een conferentie plaats over wat die vijftig jaar het land hebben gebracht, onder de titel: *'Nigeria at fifty: Grappling with governance'* ('worstelen met het bestuur'). Ik was uitgenodigd om de conferentie toe te spreken en heb de stelling verdedigd dat de thematiek van de conferentie, met zijn nadruk op de slechte kwaliteit van het bestuur, de spijker *niet* precies op zijn kop sloeg. De achtergrond van Nigeria's – en Afrika's – uitblijvende ontwikkeling en voortdurende armoede is een andere. Niemand zal ontkennen dat Nigeria gigantische problemen met zijn bestuur heeft, maar dat is *niet* de kern van het probleem. In deze rede wil ik u laten zien wat de verborgen drijfveren achter ontwikkeling zijn. En daarbij komen de internationale betrekkingen om de hoek kijken.

We gaan in gedachten opnieuw ruim een halve eeuw terug in de tijd, ditmaal naar Azië. We zijn dan weer in de jaren vijftig, op dat continent een tijd van grote spanningen en veel geweld. In verschillende landen werd gestreden voor de onafhankelijkheid, in andere kwamen sociale conflicten tot uitbarsting en overal hing de dreigende schaduw van de Koude Oorlog. In China hadden de communisten de macht gegrepen, maar hun belangrijkste tegenstanders, de nationalisten, konden ontsnappen naar het eiland Taiwan. Het communistische Noord-Korea was Zuid-Korea binnengevallen, wat een verwoestende oorlog tot gevolg had. De oorlog in Vietnam breidde zich uit. Een halve eeuw geleden was Azië straatarm (vaak armer dan Afrika) en zeer gewelddadig. Er werd gesproken over een *Asian drama*¹ en popsterren trachtten de wereld op die ellende attent te maken.²

Gaan we weer naar vandaag de dag, dan zien we in Azië niet – zoals in Afrika – een min of meer voortkabbellende armoede, maar een wereld – ook al kent die problemen – die vreedzaam is en met een snel toenemende materiële welvaart. Japan was uiteraard het eerste Aziatische land dat zich had ontwikkeld (met een start al in de negentiende eeuw), maar vanaf ongeveer 1950 zetten ook andere delen van het continent een ingrijpende verandering in. Misschien wel het meest sprekende voorbeeld is Singapore, dat in 1965 een start maakte als onafhankelijke stadsstaat. Dat was niet uit vrije wil: de stad was uit de federatie Maleisië gezet omdat de regering van Singapore, met zijn overwegend Chinese bevolking, te veel noten op haar zang had, wat de preciaire etnische balans van Maleisië dreigde te verstoren. De stad was arm en onrustig, en

bevond zich in een omgeving met grote burens die alle vijandig tegenover Singapore stonden. Niemand gaf een cent om de toekomst van de stad. Premier Lee Kuan Yew kwam in tranen op de televisie om de verwijdering van de stad uit de federatie Maleisië aan zijn bevolking te vertellen. Hij meldde zich vervolgens ziek en bleef in bed. Na een paar dagen vermande hij zich echter en toog weer aan het werk – zijn levenswerk. Binnen één generatie ging Singapore (zoals de titel van de autobiografie van Lee luidt) *‘from third world to first’*. De arme kinderen van toen leven nu als volwassenen in aanzienlijke welvaart. Tegenwoordig is het gemiddeld inkomen van Singapore hoger dan dat van de Verenigde Staten en Nederland.

Beginnende ontwikkeling

Hoe is dit opmerkelijke onderscheid te verklaren? Bestaan er structurele verschillen tussen Azië en Afrika die tot de zo uiteenlopende resultaten hebben geleid? En welke wetmatigheden komen in de beginnende ontwikkeling van de Aziatische landen naar voren? Valt daaruit een generieke theorie over beginnende ontwikkeling af te leiden (zoals Walt Whitman Rostow al leverde met zijn *The stages of economic growth* uit 1960)?

Natuurlijk waren er vijftig jaar geleden belangrijke verschillen tussen Azië en Afrika, maar ook zeer veel overeenkomsten. Op bestuurlijk terrein, waarop tegenwoordig zo de nadruk wordt gelegd, waren de overeenkomsten groter dan de verschillen. De meeste Aziatische staten waren, net als de Afrikaanse, zwak. Ze waren georganiseerd op basis van persoonlijke verhoudingen (de fameuze patroon-cliëntrelaties) en kenden, op een enkele uitzondering na, geen democratische staatsinstellingen of transparante besluitvorming. De machthebbers legden geen verantwoording over hun daden af, zij respecteerden de mensenrechten niet en gaven geen ruimte aan maatschappelijke groeperingen. Dit was in bijna alle Aziatische staten het geval aan de vooravond van hun ontwikkeling.

Onder dit begrip – ‘ontwikkeling’ – versta ik het proces van het voortdurend gemiddeld rijker worden van de bevolking van een land. Wat mij betreft kunnen hierop ook de etiketten ‘modernisering’ en ‘voortgang’ worden geplakt. Het zijn in de historische praktijk geen verschillende processen – we hebben het steeds over hetzelfde.

Natuurlijk is er over de ontwikkeling of opkomst van Azië veel geschreven. Meestal gaat het over het hoe van dit proces of over de consequenties ervan, bijvoorbeeld voor het Westen. Maar zelden komt de vraag van het waarom aan de orde. Velen erkennen hier niet eens een vraag, maar beschouwen het rijker worden van Azië bijna als een natuurfenomeen dat geen verklaring behoeft.

Daarbij wordt gemakkelijk gerefereerd aan de zogenaamde Aziatische cultuur of mentaliteit, die ervoor zou zorgen dat Aziaten hard werken. Als je zo hard werkt, is het logisch dat je rijker wordt, nietwaar? Maar waarom werkten Aziaten dan honderd jaar geleden niet hard? Uit verslagen uit die tijd, ook al komen die vaak uit verdachte koloniale bron, weten wij dat Aziaten toen beduidend minder hard werkten dan Europeanen. Was hun cultuur toen soms anders?

Als we dit vraagstuk historisch bekijken, blijken er belangrijke verschillen tussen periodes te bestaan ten aanzien van bijvoorbeeld de werkcultuur. Aziaten zullen wat dat betreft niet anders in elkaar zitten dan Afrikanen of, ja, Europeanen. We herinneren ons de beschrijving van de Romein Tacitus van onze eigen voorouders, de Germanen van 2000 jaar geleden. Die hadden, zo constateerde Tacitus verbaasd, weinig andere bezigheden dan vechten en oorlogvoeren. De Germanen brachten, aldus Tacitus, de meeste tijd door met nietsdoen en dachten vooral aan eten en slapen. Zij kwamen pas uit bed als de zon al hoog aan de hemel stond!³ Was het nog maar zo, zullen sommigen van u denken. Aan het slot van deze lezing moet u nog even aan deze relativiserende gedachte terugdenken, als ik de engel van de vooruitgang introduceer.

Maar zover zijn we nog niet. Eerst moeten we verklaren waarom mensen lange tijd (eeuwen, zelfs millennia lang) niet hard of in elk geval niet efficiënt werkten, en later wel. Laten we dit niet moralistisch benaderen. Hard werken is een inspanning die alleen vrijwillig wordt verricht als er iets tegenover staat. Er moet een beloning volgen of verwachtbaar zijn. Waar geen sprake is van een beloning, zullen maar weinigen hard werken. Lui zijn is dan verstandig. Om in het ontwikkelingsjargon te spreken: de prikkels (de *incentives*) moeten goed staan.

Hoe wordt bepaald hoe de prikkels in een armoedige samenleving gericht staan? De staat speelt daarin een overheersende rol. Deze bepaalt de maatschappelijke orde en wordt daardoor bepaald. Binnen de staten zijn het de machthebbers die aan de touwtjes trekken. Zij zijn de geprivilieeerden van de samenleving, leden van de elite. Zij hebben de meeste macht, rijkdom en status, en daarmee de minste reden om wezenlijke veranderingen in de samenleving door te voeren. Daarmee zouden zij immers het risico lopen hun positie te verliezen. Voor hen is het veiliger de zaken te laten zoals die zijn. Acties die tot verandering zouden kunnen leiden, worden in zo'n armoedige omgeving dus niet beloond, sterker nog: ze worden ontmoedigd. Het devies is: laat alles zoals het is. Mensen werken om te overleven, maar niet om er materieel op vooruit te gaan, want dat zal toch niet lukken. Voor de overgrote meerderheid van de bevolking is het resultaat voortdurende armoede. Dit was overal ter wereld zo voordat de vooruitgang toesloeg, en in Afrika en op enkele andere plekken is het nog steeds zo.

Azië ontsnapt

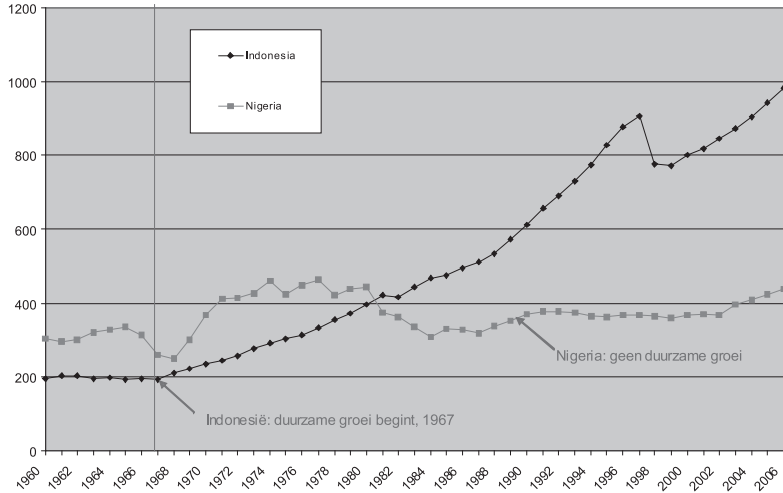
Waarom kon Azië hieraan ontsnappen? Het geheim moet op een, voor velen verrassende plek gezocht worden, namelijk in de positie van de Aziatische machthebbers. Zij hebben de aanzet gegeven tot het veranderen van de prikkels in de samenleving. De bevolking is daardoor in beweging gekomen. We weten intussen waartoe dat heeft geleid: niet alleen tot een nog steeds toenevende welvaart in de betreffende landen, maar ook tot veranderingen in de staten en de posities van de machthebbers. In veel landen vindt intussen, na ongeveer een halve eeuw, een ware strijd plaats voor een meer democratisch bestel, met transparantere besluitvorming en respect voor mensenrechten. Machthebbers worden aan regels gebonden en corruptie wordt bestreden. Dat kan niet de aanvankelijke bedoeling van die machthebbers zijn geweest. Waarom hebben zij dan toch de veranderingen doorgevoerd die tot dit alles hebben geleid?

We hebben het hier over wat ik de paradox van de beginnende ontwikkeling zou willen noemen. Het betreft op het eerste gezicht een tegenstrijdigheid: machthebbers doen iets waarvan zij weten dat het uiteindelijk in hun nadeel zal uitpakken. Het is aan de wetenschap hier een ‘schijnbare tegenstelling’ (een paradox) van te maken. Dat het begin van ontwikkeling in steeds weer nieuwe landen optreedt, kan niet louter op toeval berusten. Ook hier moet een soort wetmatigheid in het spel zijn. Maar welke?

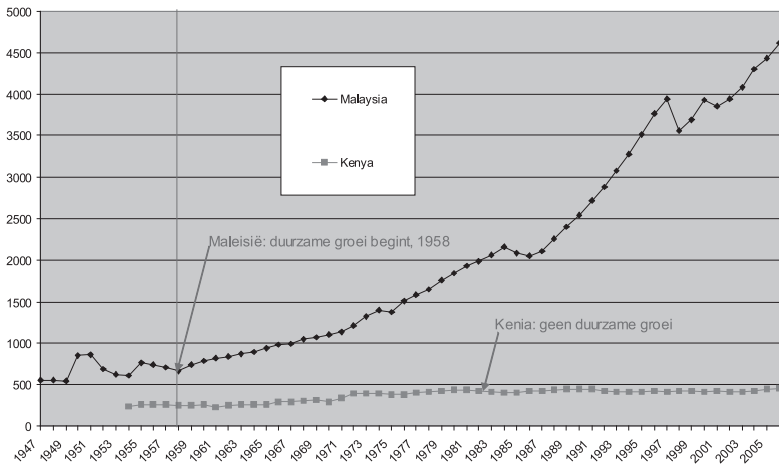
Laten we eens nauwkeuriger kijken naar de situatie van machthebbers van Aziatische landen in de tijd dat zij de maatregelen namen die het gemiddeld inkomen continu zouden doen stijgen. We moeten dan eerst bepalen in welk jaar dat was. Ik toon u in de eerste grafiek de relevante gegevens voor Indonesië en Nigeria.⁴ Deze grafiek is afkomstig uit het internationale en multidisciplinaire onderzoeksproject *Tracking Development*, dat wordt betaald door de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Dit project betreft een systematische vergelijking van de ontwikkelingsgang van vier Afrikaanse landen en vier landen in Zuidoost-Azië, waaronder Indonesië en Nigeria. Het blijkt dat de meeste Aziatische landen, als hun gemiddeld inkomen wordt afgezet tegen de tijd, een ‘knik’ in de grafiek vertonen en de Afrikaanse landen niet; daar gaat de lijn min of meer rechtdoor. In het project noemen we de knik, die voor Indonesië in 1967 valt, het *turning point*, het begin van de modernisering. Rostow zou spreken van de *take-off* van de economische ontwikkeling. Zetten we het percentage van de bevolking dat onder de armoedegrens leeft, af tegen de tijd, dan heeft de grafiek ongeveer dezelfde vorm (maar omgekeerd: de lijn daalt dan). We zien hetzelfde, maar nog duidelijker, bij een ander landenpaar uit het *Tracking Development*-project: Maleisië en Kenia. In de tweede grafiek

is te zien dat Maleisië een *turning point* had in 1958, Kenia heeft geen *turning point* gehad.

Indonesië en Nigeria: BBP per hoofd van de bevolking (constant 2000 US \$), 1960-2006

Maleisië en Kenia: BBP per hoofd van de bevolking (constant 2000 US \$), 1947-2006

Bron: WDIOnline (1960-2006); Lim Chong-Yah, *Economic development of modern Malaya* (1967):28 (Malaysia 1947-59); Edm and H, Leavey and others, *The economic development of Kenya* (1963):339, 341, 359 (Kenya 1954-59).

Wat gebeurde er in de Aziatische landen die een *turning point* hadden in de jaren voorafgaand aan de knik?

Veranderen om hetzelfde te blijven

Beginnen we bij het begin, dan moeten we toch verder terug in de tijd dan de halve eeuw waarover ik tot dusverre heb gesproken. Het eerste Aziatische land dat de weg van de modernisering insloeg, was immers Japan, met de beslissende jaren iets na het midden van de negentiende eeuw. Dat was een periode van toenemend imperialisme van de westerse landen, gebaseerd op hun snel groeiende macht als gevolg van de industriële revolutie in Europa en Noord-Amerika. De Aziatische landen kwamen onder grote druk te staan en werden soms al door Europese landen veroverd. Nederland deed daar in de Indonesische archipel aan mee. Ook Japan, dat zich gedurende enkele eeuwen van de buitenwereld had afgesloten, zag de agressieve buitenlanders op zich afkomen.

Japan was in die jaren allesbehalve een onontwikkeld land. Het kende vergelijkbare omstandigheden met West-Europa: een gebied met fysieke variatie, met culturele homogeniteit en politieke fragmentatie. Er waren vele min of meer onafhankelijke politieke eenheden, die onderling om de burgers concurreerden. Door de intensieve wisselwerking tussen de staten en hun burgers traden verbeteringen op in de instituties en de economie. In West-Europa leidden dergelijke omstandigheden tot de start van de modernisering. Ook in Japan was dat in die jaren zeker denkbaar. Toch kwam het niet zover, aangezien dit voor de heersende klasse, de samoerai (de krijgers), geen voordeel bood. Er was een aanleiding nodig om de patstelling te doorbreken. Die aanleiding volgde halverwege de negentiende eeuw.

We kennen allen het verhaal van de druk die de Amerikanen en Europeanen uitoefenden op de toenmalige Japanse regering, die werd geleid door de shogun in Edo (het huidige Tokio), om Japan voor buitenlanders open te stellen. Zij wilde havenfaciliteiten voor de schepen en handeldrijven. De shogun besepte na lang wikken en wegen dat hij zich niet tegen de moderne wapens zou kunnen verdedigen en gaf schoorvoetend toe. Dat was tegen het zere been van de nieuwe lichter jonge samoerai, die dit als verraad tegenover het vaderland zag. Er volgde een binnenlandse strijd van enkele jaren, die resulteerde in een *regime change*. Het eeuwenlange bewind van de shoguns kwam ten einde. De winnende samoerai brachten de keizer terug naar het centrum van de macht, en sloegen een geheel nieuwe richting met het land in. Om te voorkomen dat Japan ooit weer voor de eisen van buitenlanders zou hoeven te zwichten, moest het land net zo sterk worden als de westerse staten. Alles werd van stal gehaald om dit te bereiken. Op elk terrein – leger, marine, industrie, onderwijs, enzovoorts – werd het modernste in de wereld bestudeerd en in Japan toegepast. Met veel succes. In enkele decennia veranderde Japan totaal, waarbij we voor ogen moeten houden met welk doel: om de buitenlanders buiten de

deur te houden zodat het zichzelf zou kunnen blijven. De modernisering van Japan stelde op een conservatieve revolutie.

We nemen een sprong van honderd jaar en komen uit halverwege de twintigste eeuw, ten tijde van het heftige begin van de Koude Oorlog, die (zoals ik al vermeldde) in Azië in het geheel niet 'koud' was. In deze woelige tijd begon een nieuwe serie gebieden aan de modernisering. Ik kan hier niet spreken van landen, want deze gebieden – die later de 'tjigereconomieën' zouden worden genoemd – waren geen echte landen. Het betrof het Chinese eiland Taiwan, Zuid-Korea, Hong Kong (waar de Britten eigenlijk geen heil zagen om te blijven, want China zou het toch weer overnemen) en Singapore (dat in 1965 uit de Maleisische federatie was gezet). We hebben al gezien dat de overlevingskansen van Singapore gering werden geacht. Hetzelfde gold voor de andere drie: Taiwan, Zuid-Korea en Hong Kong. Wat betekende dit voor de machthebbers in die gebieden? In elk geval niet een *business as usual*-houding, want er zou geen *business as usual* komen. Op de een of andere manier wilden zij echter toch overleven. Misschien moest het roer daar maar geheel om; misschien moest er iets nieuws worden geprobeerd. Met Amerikaanse hulp brachten zij een formidabele economische groei op gang die hen vrijwaarde van communistische expansie.

Wij kennen deze reactie uit de literatuur. Gautam Sen publiceerde in 1984 zijn boek *The military origins of industrialisation and international trade rivalry*. Hierin behandelde hij de beginnende modernisering van de Europese landen en Japan. De ontwikkeling van de rest van Azië werd door hem buiten beschouwing gelaten; die was ook nog te recent om te kunnen behandelen. Nemen we nu echter de tijgers mee in een beoordeling vanuit deze veiligheids-optiek, dan valt het kwartje. Zeer zeker stonden harde veiligheidsoverwegingen aan de basis van de koerswijziging.

Maar hoe passen de daaropvolgende moderniseerders in het plaatje? De volgende groep, die globaal genomen vlak daarna zijn *turning point* bereikte, waren landen in Zuidoost-Azië: Thailand, Maleisië en Indonesië. Ook deze landen verkeerden in die tijd in zeer moeilijke internationale omstandigheden. De oorlog in Vietnam woedde in alle hevigheid en alle Zuidoost-Aziatische landen kenden uitgebreide communistische groeperingen met een basis op het platteland, die naar een kans zochten om de macht over te nemen. Gevreesd werd dat de niet-communistische landen van Zuidoost-Azië één voor één zouden bezwijken onder druk van het communisme, als de stenen van het domino-spel. De geschiedenis nam echter een andere loop. In plaats van om te vallen, werden de ruggen gerecht. De machthebbers kozen voor een radicaal nieuwe koers, die de oppositie op het platteland de kop in moest drukken. Daar kwam veel militair geweld bij kijken, maar ook een spectaculair nieuw beleid om de inkomens van de boeren snel te verhogen.⁵

Het bestrijden van het veiligheidsrisico had als neveneffect het op gang komen van ontwikkeling – ook hier. Daarbij speelde mee dat de regeringen snel meer over ontwikkeling van elkaar leerden en met elkaar de economische competitie aangingen. Het resultaat was dat de landen van Zuidoost-Azië elkaar niet omgoiden, maar omhoog drukten: de omgekeerde dominotheorie.

De reuzen van Azië

Maar hoe valt de start, rond 1980, van de volgende moderniseerder, het enorme China, te verklaren? Het ligt voor de hand te proberen die ook uit een soort overlevingsdrang te verklaren, maar tegenover welke dreiging? China hoefde toch niet bang te zijn voor het eigen overleven? Het had al duizenden jaren overleefd. Als iets voor de machthebbers in Peking een gegeven was, dan was dat wel het voortbestaan van de eigen natie, al duizenden jaren. Wat was er dan in het Chinese geval krachtig genoeg om de natuurlijke neiging tot het handhaven van de bestaande orde, die de Chinese geschiedenis eeuwenlang had bepaald, te doorbreken?

Laten we het fenomeen bedreiging eens iets ruimer definiëren. China werd inderdaad niet fysiek bedreigd, maar kende wel een bedreiging van een andere orde. Als ‘Rijk van het Midden’ had het zich altijd superieur aan de omliggende wereld gevoeld. De omgeving werd bevolkt door ‘barbaren’ die blij mochten zijn dat zij het lichtende voorbeeld van China mochten aanschouwen. De modernisering van de gebieden ten oosten en zuiden van China gaf de machthebbers in Peking echter te denken. China was niet langer een voorbeeld voor zijn omgeving. De barbaren hadden het land in enkele jaren tijd ingehaald en voorbijgestreefd, waardoor de culturele en economische gezagsverhoudingen in de regio op zijn kop werden gezet. Om de plaats in het centrum te behouden – beter gezegd: terug te veroveren –, moest China zelf veranderen. Het moest doen wat de barbaren eerder hadden gedaan.

Na de drang tot overleven, is dit het tweede mechanisme dat in Azië de modernisering op gang bracht: de noodzaak of wens om de competitie aan te gaan. Misschien is dit psychologisch geworteld in het aloude statusgevoel, dat gekoppeld is aan prestige. Regeringen willen het beter doen dan andere regeringen, of tenminste niet voor hen onderdoen, zeker niet als het om ‘barbaren’ gaat. En intussen was er veel geleerd. China’s toenmalige leider, Deng Xiaoping, verkeerde in de bijzondere omstandigheid dat hij een langdurige relatie met Singapore had. Reeds in de jaren twintig van de vorige eeuw, toen Deng als student naar Europa reisde, had hij deze stad aangedaan. Toen was Singapore, bevolkt met voornamelijk Chinezen, zeer armoedig. Eigenlijk niets bijzonders, net als bijvoorbeeld Sjanghai in die tijd. Deng bezocht Singapore op-

nieuw in 1978, toen hij na de dood van Mao zijn macht over China had gestabiliseerd. Singapore was toen een moderne stad. Deng was diep onder de indruk. Als de Chinezen van Singapore in zo'n korte tijd zo rijk konden worden, wat zou dat dan betekenen voor zijn eigen land? In hoeverre waren de lessen van Singapore op China toepasbaar? Deng besprak dit urenlang met Singapore's premier Lee Kuan Yew. Een maand na terugkeer in Peking kwam Deng met zijn voorstel van de 'vier moderniseringën'. De uitvoering van dit voorstel leidde tot het Chinese *turning point*.

En hoe past de laatste grote loot, India, aan de moderniseringsstam? Over India's *turning point* kan met recht verschil van mening bestaan, vanwege de sluipende, vrijwel onzichtbare vooruitgang op het platteland sinds de jaren zeventig. Ik hou echter vast aan de interpretatie van de Indiase auteur Gurcharan Das, die de beslissende koerswijziging aanmerkelijk later situeert, namelijk in de zogenaamde 'Gouden Zomer van 1991'.⁶ De hervormingen waartoe toen werd besloten, bliezen de Indiase economie nieuw leven in. Voortaan zou het land niet langer om geld verlegen zitten (ook al was het land de grootste ontvanger van hulp ter wereld), maar zou het geld gaan aantrekken. De economie kwam op gang en dendert nog altijd door. Sindsdien moderniseert India.

Een interpretatie van deze gang van zaken in termen van dreiging heeft, net als in het geval van China, in hoge mate een speculatief karakter. Ook India stond niet echt bloot aan bedreigingen, ook al was de kas leeg. Er zijn echter maar weinig regeringen die *dat* als een waarachtig probleem beschouwen, laat staan als een existentieel probleem. Mijn interpretatie is dat de Indiase regering tot maatregelen werd gedreven door het feit dat China al tien jaar eerder in beweging was gekomen. China en India zijn Azië's grote beschavingen. India wil niet voor China onderdoen. Toen China snelle passen voorwaarts begon te maken, kon India niet in een status-quohouding volharden. Dat de schatkist leeg was, maakte het alleen maar gemakkelijker om een ommezwaai in het beleid te maken.

In het geval van India waren persoonlijke factoren in de leiding eveneens van groot belang. Personen kunnen een doorslaggevende rol spelen als zij op het juiste moment op de juiste plaats optreden. China en India waren, met hun ontwikkelde samenlevingen en staten, goed in staat om beleidsveranderingen door te voeren, veel meer dan bijvoorbeeld de 'tijgers' of de staten van Zuidoost-Azië in de jaren daarvoor. De leiding hoefde slechts het beleid te veranderen. Hierop konden dus grote mannen hun stempel drukken. In China speelde Deng Xiaoping, met zijn voor Chinese begrippen (door zijn ervaringen met Singapore) opmerkelijke lineaire geschiedopvatting, een doorslaggevende rol.

In India was dat Narasimha Rao. De Gandhi-Nehru-dynastie kon na de moord op premier Rajiv Gandhi, in mei 1991, niet meteen een nieuwe politiek leider leveren. Als tussenpauze werd Rao aangesteld, een oude man met veel

ervaring in talloze publieke functies, maar iemand die eigenlijk wel eens met pensioen zou willen. Van deze vriendelijke oude baas hoefde het Indiase establishment niets te vrezen; hij zou slechts op de winkel passen. Het pakte echter geheel anders uit. Oude mensen doen soms juist dingen *omdat* zij oud zijn. Zij hoeven niet per se de gevestigde belangen te verdedigen, omdat zij niet meer in hun eigen toekomst hoeven te investeren. Soms gaat de wereld die zij aan hun kleinkinderen nalaten, hun meer aan het hart. De oude Rao, gesteund door twee trouwe medestanders (die tegenwoordig president respectievelijk minister van financiën van India zijn), besloot maatregelen door te voeren die iedereen verrasten. Hij was in staat ze te laten uitvoeren doordat hij met zijn jarenlange ervaring wist hoe hij de obstakels van de gevestigde belangen moest omzeilen. India kwam in beweging.

China en India, die in veel opzichten de oudste en grootste beschavingen van Azië vertegenwoordigen, begonnen dus relatief laat aan hun modernisering. Het ligt voor de hand hierbij de 'wet van de remmende voorsprong' te herkennen. Ook hier speelden de internationale betrekkingen een belangrijke rol, met name de reactie op het kolonialisme en imperialisme. Juist omdat China en India zulke grote beschavingen zijn, waren zij diep gekrenkt door de overheersing van de Europese koloniale machten. Het Indiase cultuurgebied werd geheel door de Britten veroverd en gemodelleerd in een nieuwe structuur. De Europese overheersing van China via het 'open deur'-beleid betekende een regelrechte vernedering voor deze oude beschaving. Een van de gevolgen was het einde van het keizerrijk, waarmee een tijdperk van duizenden jaren werd afgesloten. Het superieure China kwam ten val onder de voortdurende slagen van de westerse barbaren, zo luidde de eigen interpretatie tenminste. In India dacht men in dezelfde richting; denk bijvoorbeeld aan het antwoord van Mahatma Gandhi toen zijn mening werd gevraagd over de Europese beschaving ('Dat zou een goed idee zijn', aldus Gandhi). Schrijver V.S. Naipaul noemde India in 1977 'een gewonde beschaving' (*a wounded civilization*) omdat het land zich mentaal nog niet had hersteld van de koloniale overheersing.

In China en India was de trots dus gekrenkt, en de logische reflex was om koppig de andere kant op te gaan. De westerse weg van ontwikkeling – een kapitalistische ontwikkelingsgang – was om psychologische redenen lange tijd niet begaanbaar. Waar de kleinere Aziatische landen met een existentiële dreiging zich de luxe van een keuze niet konden veroorloven, konden China en India dat enkele decennia wel. Hun omvang en macht waren, ook onder armoedige omstandigheden, groot genoeg om het kind van het kapitalisme met het badwater van het kolonialisme weg te gooien. China's leiders kozen voor een eigen, keihard communisme waarin vrijwel alles werd beschouwd als vijandig en op afstand gehouden. India's meer gematigde leiders volgden een

bijna even onvruchtbaar pad, dat op Sovjetwijze dichtslibde met bureaucratie. Misschien waren de lange jaren van stagnatie nodig om het gevoel van afkeer van westerse methoden te overwinnen. De mislukking van de eigen koers kon uiteindelijk niet langer worden ontkend, zeker niet in een omgeving van talrijke kleine bureaus die er wel in slaagden vooruitgang te boeken. De koppige, kwade patiënten in Peking en Delhi bleven vele jaren wachten totdat zij de bittere pil van aanpassing aan de verfoeilijke kapitalistische, westerse methoden doorslikten.

Uitdaging en bedreiging

Ik keer terug naar de theorie en benadruk dat op het complexe proces van de menselijke ontwikkeling vele krachten werken, zowel binnenlandse als internationale. Van monocausale verbanden is geen sprake. Ik heb slechts getracht twee betekenislagen in beeld te brengen – namelijk bedreiging en politieke leiding – die niet zelden aan de aandacht ontsnappen. Het zijn lagen van een aanzienlijk abstractieniveau, die berusten op een persoonlijke interpretatie van het vele materiaal dat voorhanden is. Daarbij ben ik geklommen over enkele schotten die door vakbroeders wel eens rond het terrein van de geschiedenis worden opgetrokken. Maar vaak ook kon ik mij laten inspireren door het werk van illustere voorgangers. Zo kwam de Britse historicus Arnold Toynbee (1889-1975) al met de these dat de opkomst van beschavingen wordt bepaald door de wijze waarop zij reageren op uitdagingen. Ik zou daaraan willen toevoegen dat *ook* de materiële ontwikkelingskansen van bevolkingen worden bepaald door de wijze waarop zij – en dan in het bijzonder hun leiders – reageren op uitdagingen. Internationale betrekkingen spelen hierin een cruciale rol. Zij vormen voor menselijke samenlevingen een drukkmiddel en versneller van verandering. Het is aan regeringen om te tonen dat zij onder internationale druk de juiste aanpassingen kunnen maken om te overleven. In sommige gevallen leidt die aanpassing tot het begin van modernisering.

Maar, zo zult u zeggen: waarom is er dan geen modernisering in Afrika begonnen? De Afrikaanse machthebbers stonden toch ook onder grote druk? Hun positie was en is toch ook structureel zeer zwak? Waarom besloten zij niet om het over een andere boeg te gooien? Zou dat voor hen geen voordeel opleveren? Op zichzelf zijn dit terechte vragen. We moeten ons echter wel realiseren welke alternatieven Afrikaanse leiders hebben. Ook hier speelt het internationale verkeer een rol. De machthebbers in bijna alle Afrikaanse landen kunnen, als zij echt in de problemen raken, aankloppen bij de internationale gemeenschap. Die kan hun financiële zorgen verminderen (door de inzet van de Wereldbank, het IMF of afzonderlijke donoren) en zelfs veiligheidspro-

blemen aanpakken (bijvoorbeeld door de inzet van vredestroepen). Natuurlijk zijn daar voorwaarden aan verbonden, maar die gaan nooit zover dat de machtshebbers het veld moeten ruimen. Zij kunnen dus aanblijven, hooguit onder gewijzigde omstandigheden.

In de komende jaren zullen de mogelijkheden van een uitweg alleen maar groter worden. Door de groeiende vraag naar grondstoffen en energie neemt het strategische belang van veel Afrikaanse landen weer toe. Dat betekent dat Afrikaanse machthebbers weer iets te kiezen hebben (net als tijdens de Koude Oorlog). De Europese landen, de Verenigde Staten, China en grote ondernemingen van allerlei herkomst kunnen tegen elkaar uitgespeeld worden. Hun aanbiedingen zullen steeds beter worden. Wat betekent dit voor bijvoorbeeld Nigeria, zoals wij ons onlangs op de conferentie in Abuja afvroegen? Analyseren we de krachten (de prikkels) die op Nigeriaanse machthebbers werken, dan kunnen we moeilijk concluderen dat zij iets te vrezen hebben. Hun inkomens zullen zeer hoog zijn. Zij kunnen met gemak zowel hun luxueuze levensstijl voortzetten als de wapens voor de strijdkrachten aanschaffen die nodig zijn om de orde in de samenleving te handhaven. Zij hoeven zich niets aan de bevolking gelegen laten liggen. Die bevolking heeft dan ook niets te verwachten. Ondanks de grote natuurlijke rijkdom van het land zal de armoede in Nigeria in de komende decennia dus nog steeds niet afnemen. Nigeria wordt, zoals dat tegenwoordig wel wordt genoemd, een 'succesvolle falende staat'.⁷ Falend, omdat het niets doet aan de ontwikkeling van het land en de bevolking, en succesvol, omdat het daarmee eindeloos kan doorgaan op basis van externe inkomsten. Het systeem werkt – voor de elite...

Stel nu dat Afrikaanse machthebbers *wel* een wezenlijke druk op hun positie voelen. Natuurlijk komt dat voor – hoewel maar zelden vanuit het buitenland. De burens zijn, enkele uitzonderingen daargelaten, gewoonlijk te zwak om een bedreiging te vormen. Afrikaanse staten bestaan meer op basis van negatieve soevereiniteit dan positieve (dat wil zeggen: zij bestaan eerder omdat de buitenwereld hen laat bestaan, dan dat zij hun eigen broek kunnen ophouden).⁸ De kans dat de bedreiging uit het eigen land komt, is aanzienlijk groter. Maar van waar in het eigen land? Niet van het platteland. Dat is bijna overal in Afrika nog zeer dunbevolkt. De boeren zijn ongeorganiseerd en kunnen geen vuist maken. Als er ergens in Afrika sprake is van een dreiging voor de machthebbers, dan komt die uit de steden, vooral uit de nationale hoofdstad. Daar is het gewoonlijk een wirwar van mensen die daar overal vanuit het land naartoe zijn gereisd, in de hoop nabij de macht en het geld iets meer geluk in het leven te vinden. Om deze mensen, die gemakkelijk kunnen gaan morren, maar enigszins tevreden te stellen, worden de schrale inkomsten van de staat ten behoeve van hen besteed.

Het platteland eerst

Vanuit het oogpunt van ontwikkeling is dit ongelukkiger dan het op het eerste gezicht misschien lijkt. Uit de ontwikkeling van Azië is namelijk, net als eerder in Europa al het geval was, gebleken dat de eerste grote en duurzame afname van armoede tijdens het moderniseringsproces op het platteland plaatsvond. Daar zijn eigenlijk geen uitzonderingen op, of het zouden Singapore en Hongkong moeten zijn, twee stadstaten die eenvoudigweg geen platteland hebben. Overall elders was dat wel het geval. Deze volgorde – eerst de landbouw, dan de industrie – mogen we dus als een historisch gegeven beschouwen. Dit is goed verklaarbaar: bij een efficiënte landbouw kunnen de boeren niet alleen zichzelf goed voeden, maar ook de rest van het land. Er hoeft geen geld besteed te worden aan de invoer van voedsel uit het buitenland en wellicht kan er zelfs verdiend worden aan de uitvoer van voedsel. Er kan vervolgens gemakkelijk een begin worden gemaakt met industrialisatie op basis van binnenlands kapitaal (opgebracht door de landbouw) en met grondstoffen die de landbouw voortgebracht heeft (agro-industrie). Deze volgorde heeft veel meer kans op succes dan de pogingen tot directe industrialisatie zonder voorafgaande ontwikkeling van het platteland, zoals in Afrika steeds wordt geprobeerd (ook weer in Nigeria). Al deze pogingen zijn jammerlijk mislukt.

Het lijkt er dus op dat, wil een land tot ontwikkeling komen, de prikkels de afgelopen halve eeuw in Azië gunstig hebben gestaan en in Afrika verkeerd, omdat het gevaar voor de machthebbers in Azië van het platteland en uit het buitenland komt, en in Afrika uit de steden. Waardoor is dit verschil eigenlijk opgetreden? Waarom moesten de keizerlijke dynastieën van China en de sultans van Java altijd beducht zijn voor boerenopstanden en speelt iets dergelijks in Afrika in het geheel niet? Ik denk dat de Amerikaanse hoogleraar geografie Jared Diamond, die ook evolutionair bioloog en fysioloog is, met zijn theorie van de continentale assen een goede aanzet tot een antwoord hierop gegeven heeft. Diamond verklaart de grote verschillen tussen de continenten uit geografie en toeval.⁹ Het draait er vooral om dat de belangrijkste geografische richting van de continenten verschilt. Europa en Azië (in feite het continent Eurazië) is op de wereldkaart vooral oost-west (horizontaal) gestructureerd. Afrika en Amerika hebben een overwegend noord-zuid (verticale) richting. Gebieden die horizontaal ten opzichte van elkaar gelegen zijn, hebben gewoonlijk veel overeenkomsten in de fysieke omstandigheden, bijvoorbeeld dezelfde lengte van de dagen en overeenkomende seizoenen. Daarom kunnen uitvindingen die op de ene plek werken, vaak ook met succes op de plek ernaast worden toegepast. Op een noord-zuidas is dat veel moeilijker; daar verschillen de omstandigheden enorm. De gebieden kunnen meteen al moeilijk met elkaar in contact treden (denk voor Afrika maar aan het verkeer door de

Sahara of het regenwoud van Kongo). Op het westelijk halfrond speelde dezelfde problematiek. Zo hebben de oorspronkelijke culturen van Midden-Amerika, waaronder de Maya's en de Azteken, nooit de culturen van Zuid-Amerika, met name de Inka's, bereikt. En als er al contact was, viel er weinig van elkaar te leren, omdat de omstandigheden zo verschilden.

Met name voor de ontwikkeling van de landbouw maakte de gevarieerde gerichtheid van de continenten een enorm verschil. In de brede band die over Eurazië loopt – van de Britse eilanden naar de Middellandse Zee, Egypte en de vruchtbare halve maan in het Midden-Oosten, het Indiase subcontinent, China en Japan –, steeg de voedselproductie door de eeuwen heen veel sneller dan elders in de wereld. Hierdoor nam niet alleen de bevolkingsdichtheid op het platteland toe, maar konden ook steeds meer mensen worden vrijgesteld van agrarische werkzaamheden. Zij konden zich als specialisten gaan richten op bijvoorbeeld het bestuur, de oorlogsvoering, de godsdienst, de kunsten of de wetenschap. Uit deze specialisaties ontstonden de eerste staten. Europa en Azië hadden dus een structureel voordeel boven Afrika en precolombiaans Amerika in de vorm van een relatief dichtbevolkt platteland en vroege staatsvorming. De wisselwerking tussen deze twee stuwde de geschiedenis voort. Zoals de Franse historicus Fernand Braudel eens stelde, is beschaving een kwestie van aantallen.

De vroege staatsvorming in Azië leidde overigens niet tot staten die al moderne kenmerken hadden voordat de modernisering begon. De bevolking van Azië werd niet rijker omdat er aan het begin van de rit al zogenaamde *good governance* (goed bestuur) bestond. De Aziatische staten waren op het moment van de omslag – op een enkele uitzondering na – niet democratisch, hun besluitvorming was niet transparant, enzovoorts. De kenmerken waarvan velen in het Westen, in moderne samenlevingen, menen dat het voorwaarden voor beginnende ontwikkeling zijn – en dan kunnen we ook denken aan respect voor mensenrechten, aandacht voor vrouwen, ruimte voor maatschappelijke groeperingen en het afleggen van verantwoording door machthebbers –, zijn in feite resultaten van dat proces. In de moderniserende Aziatische landen wordt aan deze kwesties nu, decennia na de start van het proces, gewerkt door een bevolking die steeds meer zeggenschap eist.

Als de Aziatische staten, ondanks hun lange geschiedenis, lange tijd nog stagnerende organisaties waren, hoe kan het dan dat zij in de praktijk toch de beslissende aanzet tot het begin van ontwikkeling konden geven? Uit het reeds genoemde *Tracking Development*-project begint een antwoord naar voren te komen. De machthebbers in Azië waren in staat resultaat te bereiken door met grote nadruk – en niet zelden langs militaire weg – bepaalde delen van het staatsapparaat te benutten om effect te behalen. Daartoe werd het betreffende deel van de staat als het ware geïsoleerd van de besmettende omgeving.

Zo'n aanpak zou nooit voor de overheid als geheel kunnen werken, maar lukte wel voor geselecteerde onderdelen. Daarbij waren beslissend de gevoelde urgentie bij de machthebbers (hun veiligheid was in het geding), het stellen van prioriteiten en handigheid in het uitvoeren.¹⁰ Pragmatisme ging boven ideologie. Uit deze aanpak werden de Aziatische ontwikkelingsstaten geboren. Deze staten dwongen en stimuleerden de bevolking tot meer economische actie.

Theorie van de beginnende ontwikkeling

Welke algemene theorie over beginnende ontwikkeling kunnen we nu opstellen? Opvallend is de relatie met bedreiging van machthebbers of van de staat als geheel. Niet zelden komt het gevaar uit het buitenland. Veiligheidsoverwegingen spelen een belangrijke rol bij een koersverandering van landen. Ontwikkeling hangt nauw samen met politieke opportuniteit. Ook de volgorde van de veranderingen is daarmee duidelijker geworden. Het begint met een mentaliteitsverandering bij machthebbers, die vervolgens nieuw beleid gaan voeren. Dit verbetert de economie, waarna sociale en culturele veranderingen optreden, alsmede een brede maatschappelijke mentaliteitsverandering.

Maar er is meer. Als een land eenmaal een begin met de ontwikkeling heeft gemaakt, wordt de kans groter dat landen in de omgeving, door een ingewikkeld spel van actie en reactie, volgen. Net zoals oorlogen in Europa en Azië in de tijd en op bepaalde plaatsen geconcentreerd voorkwamen (de zogenaamde *space-time interaction*),¹¹ zo lijkt het erop dat beginnende ontwikkeling ook in een patroon van tijd en ruimte optreedt. Modernisering spoelt als een golf over Azië. Er is wel gesproken van een *flying geese*-model.

Zoals steeds meer ganzen aansluiten bij een in formatie vliegende groep, zo haken steeds meer arme landen aan bij landen die aan de ontwikkeling zijn begonnen. Hier gaat Japan voorop, dan volgen Taiwan en Zuid-Korea, enzovoorts. Dit kan het Aziatische ontwikkelingspatroon worden genoemd, maar terugkijkend naar de Europese moderniseringsgeschiedenis kan dit evenzeer het Europese ontwikkelingspatroon worden genoemd. Ik verwacht dat het toekomstige Afrikaanse ontwikkelingspatroon hier ook op zal lijken.

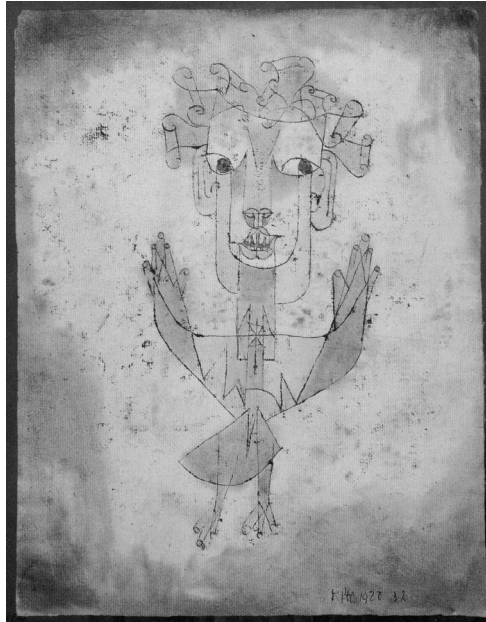
Mijn conclusies over de beginnende ontwikkeling heb ik samengevat in de titel van hoofdstuk 39 van mijn boek *Waarom Azië rijk en machtig wordt*: 'Overlevingsdrang en de omgekeerde dominotheorie'. Immers: in plaats van elkaar om te duwen, zoals in de tijd van de Koude Oorlog vaak werd gevreesd, maakten de landen in Azië van elkaar gebruik om zich op te richten. Het ene na het andere land kwam omhoog, als was het een film van omvallende dominanten die achterstevoren werd afgedraaid.

De engel van de vooruitgang

Geachte aanwezigen, het is mooi dat landen zich kunnen oprichten, maar uit mijn onderzoek doemt verder een beeld op dat niet fraai is. Wij zien ontwikkeling graag als een proces dat we met zijn allen vrijwillig ingaan en dat ons, met de hulp van de wetenschap en de politiek, de goede dingen van het leven brengt. Niet alleen de televisie waar wij 's avonds naar willen kijken, maar ook zaken als gerechtigheid, zelfontplooiing en misschien wel wijsheid. Zo ideaal is het helaas niet, al zijn de televisies er wel gekomen. Er zit echter een wetmatigheid in het proces die de mogelijkheden tot beïnvloeding ter bereiking van onze mooie idealen, beperkt. Zoals de grote zeventiende-eeuwse filosoof Baruch Spinoza (1632-1677) al aangaf, kunnen we niet in volledige vrijheid doen wat we willen, maar moeten we gehoorzamen aan de wetten van de natuur, waarvan wij een onderdeel uitmaken.¹² Die natuur is er niet om het ons naar de zin te maken, die is er gewoon.

Ik wil u, bijna tot slot, een gedicht voorlezen dat deze zienswijze in een filmisch beeld vangt. Het heet de engel van de vooruitgang. Over deze engel is de afgelopen dagen veel gespeculeerd, en ik kan hem hier nu presenteren.

Dit is de engel van de vooruitgang op een schilderij van de Zwitsers-Duitse schilder Paul Klee (1879-1940), uit 1920. Het hangt tegenwoordig in het Israel Museum in Jerusalem. Het heet *Angelus Novus*, nieuwe engel. Toen de cultuurfilosoof Walter Benjamin (1892-1940) dit wezen zag, dat hij trouwens 'Der Engel der Geschichte' noemde, werd hij geïnspireerd tot het schrijven van een tekst over hoe de geschiedenis zich voltrok. Dat was vlak voor zijn zelfmoord aan het begin van de Tweede Wereldoorlog (Walter Benjamin was een Duitse jood). Deze aantekening werd door iemand naar Amerika gebracht, waar het nog in de oorlog werd uitgegeven.¹³ Ik kwam de passage onlangs tegen in een Engelstalig boek, in de vorm van een gedicht, met als titel 'The Angel of Progress'.¹⁴ Deze vertaling is van Hannah Arendt, die met Walter Benjamin bevriend was.

THE ANGEL OF PROGRESS

His face is turned towards the past...
The angel would like to stay.
Awaken the dead,
And make whole that which has been smashed.

But a storm is blowing from Paradise:
It has got caught in his wings with such violence
That the angel can no longer close them.
This storm irresistibly propels him into the future
To which his back is turned.
While the pile of debris before him grows skyward...
This storm is what we call progress.

Walter Benjamin besloot aldus: ‘Das, was wir den Fortschritt nennen, ist dieser Sturm.’

Onderzoeksprogramma

Beste aanwezigen, als *dit* de vooruitgang is, dan blijft er voorlopig voldoende te doen. Al decennia ben ik met deze problematiek bezig en gedurende tien jaar publiceer ik hierover. Ik ben er in elk geval voor mijzelf in geslaagd enkele antwoorden te vinden. Maar er zijn vele verder te exploreren paden zichtbaar, die gemakkelijk raken aan die andere tak van mijn werk: de beleidsontwikkeling op het ministerie van Buitenlandse Zaken. Ik beschouw de vruchtbare wisselwerking tussen beide terreinen – academisch onderzoek en beleidsontwikkeling – als de toegevoegde waarde van deze aanstelling, het *bijzondere* van dit bijzonder hoogleraarschap. Ik noem kort drie paden van werk ‘aan het front’, voortkomend uit de ontwikkelingen van de afgelopen halve eeuw, die zowel te maken hebben met Azië en Afrika, als met onszelf: Nederland en Europa.

Als eerste pad noem ik het vervolgtraject van de nog steeds arme landen, met name de Afrikaanse. Deze zullen ooit rijker worden. Maar waarom en hoe? In hoeverre kan worden afgeweken van de *path dependency* (de afhankelijkheid van het historische traject), dat de prikkels voor modernisering verkeerdt heeft geplaatst? Kunnen de lessen van elders *toch* met succes worden toegepast? En zijn er mogelijkheden voor donoren, ook Nederland, om een positievere inbreng te hebben? Kan het bijvoorbeeld zinvol zijn om van buitenaf de ontwikkeling van het Afrikaanse platteland te stimuleren terwijl de eigen machthebbers dat niet doen?

Een tweede pad betreft de totaaleffecten van ontwikkeling op de planeet. Al in 1972 kwam de ‘Club van Rome’ met een waarschuwend rapport over de schadelijke effecten van onze wijze van rijker worden. Het bleek toen niet, zoals gevreesd werd, 5 voor 12 te zijn, maar minder laat op de klok, misschien 9 of 10 uur – wie zal het zeggen? De ontwikkeling van Azië, waar de helft van de wereldbevolking woont, doet de klok echter snel verder tikken. Hoe laat zou

het nu op deze klok zijn? Ik heb het niet over een kosmische klok, want de kosmos redt zich wel, ook zonder ons. Het gaat over de klok van de menselijke ontwikkeling. Wat staat ons als rijker wordende mensheid te wachten? Welke aanpassingen zijn nodig om de ecologische levensvatbaarheid van ons handelen te vergroten? Hoe gemakkelijk krijgen die een plaats in het verhaal zoals ik dat heb geschetst?

Dat verhaal kent maar een geringe plaats toe aan kennis en wetenschap – het is niet anders. Als verklarende factoren voor de dynamiek in de menselijke ontwikkeling stel ik veeleer macht en het functioneren van de staat centraal, die oude kern van de politiek. Wat ons in de toekomst te wachten staat, hangt vooral af van de machtsverhoudingen in de wereld. Die wijzigen zich snel. Onze comfortabele westerse machtspositie, waaraan wij zo gewend zijn geraakt, brokkelt af. Andere, niet-westerse machten komen op. Wat zal dat – en dat is dan het derde pad dat ik wil noemen – voor Nederland en Europa betekenen, en voor onze mogelijkheden om de grote mondiale problemen van de toekomst het hoofd te bieden?

De studie der geschiedenis kan ons de structuren van de menselijke ontwikkeling tonen, inclusief de mogelijkheden daarop in te grijpen. In het verleden zien we stukjes van de toekomst. Het vakgebied van de geschiedenis en theorie van de internationale betrekkingen is uiterst relevant voor de wereld van morgen, waar wij allen verantwoordelijkheid voor dragen. Ik zie uit naar de samenwerking met mijn collega's van de universiteit over deze thema's en ik nodig mijn studenten uit tijdens de colleges zelf hun bijdrage te leveren.

Tot slot

Dat het zover heeft mogen komen, dank ik uiteraard aan velen: medeonderzoekers, collega's, critici, vrienden en familie. Drie personen wil ik met name noemen. Zij hebben mij de afgelopen jaren intellectueel uitgedaagd en op koers gehouden: professor Jan Geert Siccama, professor David Henley en doctor Margreet van Till. Verder dank ik het bestuur van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken en het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam voor het in mij gestelde vertrouwen. En ik dank het ministerie van Buitenlandse Zaken dat het deze benoeming mogelijk heeft gemaakt.

En *u*, beste aanwezigen, dank ik voor uw aandacht.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Myrdal, *Asian Drama: An inquiry into the poverty of nations*.
2. Met als belangrijkste het optreden van Beatle George Harrison voor Bangladesh, in 1971.
3. Tacitus, *The Agricola and the Germania*, pp. 114 en 120.
4. Ik dank Floris van der Stoep voor zijn voorbereidende werk en technische ondersteuning van deze lezing.
5. Zie de papers van het *Tracking Development*-project op www.trackingdevelopment.net. In dit project wordt dit beleid ter bevordering van de landbouw en de ontwikkeling van het platteland de 'rural bias' genoemd.
6. Das, *India Unbound*, pp. 213-227.
7. Prunier en Gisselquist, 'The Sudan: A successfully failed state'; Soares de Oliveira, *Oil and politics in the Gulf of Guinea*, pp. 19-62.
8. Clapham, *Africa in the international system*, p. 15.
9. Diamond, *Guns, germs and steel*, pp. 176-191.
10. Henley, 'Three principles of successful development strategy: Outreach, urgency, expediency.'
11. Houweling en Siccama, *Studies of war*, pp. 117-140.
12. Spinoza, Inl. *Ethica*, hfdst. 3.
13. Benjamin, 'Über den Begriff der Geschichte'.
14. McClintock, *Imperial leather*, p. 391.

Bibliografie

- Benjamin, Walter, 'Über den Begriff der Geschichte.' In: *Walter Benjamin zum Gedächtnis*. Los Angeles (Institut für Sozialforschung) 1942. In het Engels: *Illuminations*. Ed. and with an introd. by Hannah Arendt. New York (Harcourt, Brace & World) 1968
- Braudel, Fernand, *A history of civilizations*. Harmondsworth (Penguin) 1994. Oorspronkelijk in het Frans: *Grammaire de civilisations*
- Chabal, Patrick en Jean-Pascal Daloz, *Africa works: Disorder as a political instrument*. Oxford and Bloomington (James Curry / Indiana University Press) 1998
- Clapham, Christopher, *Africa and the international system: The politics of state survival*. Cambridge (Cambridge University Press) 1996
- Diamond, Jared, *Guns, germs and steel. A short history of everybody for the last 13.000 years*. Londen (Vintage) 1998
- Das, Gurcharan, *India unbund. From independence to the global information age*. Londen (Profile Books) 2002
- Easterly, William, *The elusive quest for growth: Economists' adventures and misadventures in the tropics*. Cambridge, Mass. en Londen (Massachusetts Institute of Technology Press) 2001
- Henley, David, 'Three principles of successful development strategy: Outreach, urgency, expediency'. Zie www.trackingdevelopment.net
- Houweling, Henk en Jan Geert Siccama, *Studies of war*. Dordrecht, Boston en Londen (Martinus Nijhoff) 1988
- Lee Kuan Yew, *From third world to first. The Singapore story: 1965-2000. Singapore and the Asian economic boom*. New York (HarperCollins) 2000
- McClintock, Anne, *Imperial leather: Race, gender and sexuality in the imperial contest*. New York en Londen (Routledge) 1995
- Myrdal, Karl Gunnar, *Asian drama: An inquiry into the poverty of nations*. Harmondsworth (Penguin) 1968
- Naipaul, V.S., *India, a wounded civilization*. Harmondsworth (Penguin) 1970
- Prunier, Gérard en Rachel Gisselquist, 'The Sudan: A successfully failed state.' In R.I. Rotberg (red.), *State failure and state weakness in a time of terror*. Washington D.C. (Brookings Institution) 2003, pp. 101- 127
- Rostow, Walt Whitman, *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge (Cambridge University Press) 1960
- Sen, Gautam, *The military origins of industrialization and international trade rivalry*. New York (St. Martin's Press) 1984
- Soares de Oliveira, Ricardo, *Oil and politics in the Gulf of Guinea*. Londen (Hurst) 2007
- Spinoza, Baruch (Benedictus de), *Ethica* (oorspronkelijk 1677)
- Tacitus, *The Agricola and the Germania*. Penguin Classics. Harmondsworth (Penguin) 1970
- Toynbee, Arnold J., *A study of history*. 12 volumes. Londen en Oxford (Oxford University Press), 1934-1961
- Veen, Roel van der, *Waarom Azië rijk en machtig wordt*. Amsterdam (KIT Publishers) 2010
- Veen, Roel van der, *Afrika van de Koude Oorlog naar de 21^e eeuw*. Amsterdam (KIT Publishers) 2004 (derde herziene editie)